

DOROMB

Közköltészeti tanulmányok 11.

Szerkesztő
CSÖRSZ RUMEN ISTVÁN

Készült a
a HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont támogatásával
az Irodalomtudományi Intézetben

A borítón:
Petőfi emlékére készített rajzok Mendel Farkas *Versfűzéréből* (1877)
és Lokody Antal versgyűjteményéből (1880-as évek)
Lucian Blaga Egyetemi Könyvtár, Kolozsvár / Cluj-Napoca
(Ms. 3810. és Ms. 3029)

Könyvünk a Creative Commons
Nevezd meg! – Ne add el! – Így add tovább! 2.5 Magyarország Licenc
(<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/2.5/hu/>)
feltételei szerint szabadon másolható, idézhető, sokszorosítható.
A köteteink honlapunkról letölthetők. Éljen jogaival!

ISSN 2063-8175

Kiadja a *reciti*, a BTK Irodalomtudományi Intézetének
recenziós portálja és hálózati kiadója • www.reciti.hu
Technikai szerkesztő: Etlinger Mihály
Borítóterv, tördelés: Szilágyi N. Zsuzsa
Nyomda és kötészet: Fellini Kft.

A *Kártigám* kéziratos dallamemlékei

„...nem volt magyar leány, mely ne szégyenlette volna *Kártigámot* nem ismerni, s mely annak szomorú énekeit ne dalolta volna” – írta Toldy Ferenc a Mészáros Ignác által magyarított, először 1772-ben megjelent regényről.¹ Népszerűségét mutatja, hogy első kiadása után még négyszer jelent meg, negyedik kiadását jelenleg „kalóz”-ként tartja számon a szakirodalom.²

Ami a „szomorú énekeket” illeti, az első kiadásban még nem voltak énekelhető dallamok, és a később elterjedt dalok közül is csak három (*Tenger búknak közepette; Ne kételkedj szavaimban; Ím, egek látjátok*) szövege volt olvasható benne. A 2. kiadásban az előbb említett versek már dallamokkal együtt jelentek meg, és ez a második kiadás tartalmazta először a *Nincs szebb vígság, mint egymást szeretni* kezdetű dalt is, szintén kottával együtt. A dalok szövege-

1 TOLDY Ferenc, *A magyar költészet története* (Pest: Heckenast, 1867), 446; MÉSZÁROS Ignátz, *Buda Várának Vissza-Vételekor A' Keresztények Fogságába Esett Egy Kartigám névü Török Kis-Asszonyrak Ritka, és emlékezetes Történeti*, mellyeket némely különös feljegyzésekből magyar nyelvbe foglalta Bodó-Baári és Nagy-Lútséi Mészáros Ignátz (Pozsony: Landerer Mihály, 1772), vö. https://books.google.hu/books?id=r9ddAAAACAAJ&printsec=frontcover&hl=hu&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false. A továbbiakban: MÉSZÁROS, *Kártigám*. A hivatkozott „Némely különös feljegyzések” feltehetően David Christian Walthernak Menander álnéven, 1723-ban kiadott regénye: *Der unvergleichlichschönen Türckin wundersame Lebens- und Liebes-Geschichte*. Vö. MAY István, „Mészáros Ignác dalbetétjeiről”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 72 (1968): 437–442.

2 2. kiadás: 1780, Pozsony és Kassa, 3. kiadás: 1795, Pozsony; 4. kiadás: 1813, Pest; 5. kiadás: 1880, Budapest. Vö. BÉRES Norbert, „*Kártigámnak emlékezetes történetei*: Közelitések a 18. század végének népszerű prózairodalmához”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 123 (2019): 585–603, 588. A 2. kiadás az MTA REAL repozitóriumában: <http://real-r.mtak.hu/242/1/Untitled.FR11.pdf>.

BUDA VÁRANAK
VISZSA VÉTELEKOR
A' KERESZTÉNYEK FOGSÁGÁBA
ESETT
EGY

KÁRTIGÁM

NÉVŰ
TÖRÖK KIS-ASZSZONYNAK
RITKA, ÉS EMLÉKEZETES
TÖRTÉNETI,
Mellyeket némelly különös fel-jegyzésekből
Magyar nyelvbe foglalta.
KODÓ-BÁRRI, és NAGY-LÓTSÉI
MÉSZÁROS IGNÁTZ.

MÁSODIK NYOMTATÁS.

POSONYBAN és KASSÁN,
LANDERER MIHÁLY,
költségével és betűivel.
1780.

1. kép. A *Kártigám* 2. kiadásának előlapja

AA sorszerkezettel kezdődő dalt Kodály Zoltán is felvette népzenei rendjébe.⁶ A regény kiadásán kívül a dalokat kottával együtt kiadta még Bartalus István a *Magyar Orpheusban*, az eredeti dallamokkal egyező módon (1869).⁷

it Mészáros Ignác Walther német művéből vette, de jelentősen átdolgozta azokat.³ Bár a német eredeti nem tartalmazott dallamokat, a második magyar kiadásban lévő dalok dallama jellegzetesen német volt, még ha magyar szövegekre is alkalmazták őket.⁴

A regény és a dalok népszerűségét mutatja a különböző korabeli kéziratokban felbukkanó másolatok és variánsok nagy száma a *Kártigám* dalairól. A több nyomtatott kiadás okán a kéziratokban fennmaradt szövegek kevésbé térnek el a főszövegtől, inkább a tagolásban van változás.⁵ Nemcsak szövegek maradtak fenn a különböző magáncélú kéziratgyűjteményekben, hanem ritka kivételként néhányban a dallamokat is lejegyezték. Ezekből a három, már az első kiadásban szereplő,

3 Az átdolgozást May István részletesen bemutatta: MAY, „Mészáros Ignác dalbetétjeiről”, 438. Az átdolgozások annyira jelentősek, hogy elképzelhető, hogy Mészáros már meglévő dalt illesztett a megfelelő helyre. A versek Amade László dalaira emlékeztetnek, bár Mészáros maga is jó verselő volt. Uo., 441.

4 Uo., 440; MOLNÁR Antal, „Nyugatias magyar dallamok a XVIII. század végén és a XIX. század első felében”, in *Zenatudományi tanulmányok a magyar zene történetéből*, szerk. SZABOLCSI Bence és BARTHA Dénes, *Zenatudományi tanulmányok* 4, 103–162 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1955), 123.

5 MAY, „Mészáros Ignác dalbetétjeiről”, 439.

6 Kodály Zoltán munkacsoportja mindhárom esetben Almási Sámuel *Magyar dalnok* c. gyűjteményét használta forrásul. A támlapok számai a Zenatudományi Intézet Népzenei Archivumában: *Ím Egek látjátok* KR_02685, *Ne kételkedj szavaimban* KR_23772, *Tenger búknak közepette* KR_24153.

7 BARTALUS István, *Magyar Orpheus* (Pest: Rózsavölgyi és társa, 1869). A *Kártigám* dalai egymás után szerepelnek benne: 9–12.

2–3. kép. *Kártigám*, 2. kiadás (1780),
439–440.

kísérettel, és címmel látta el. 1831-es *Kótáskönyvében* a dal ugyanebben a formában szerepel, csak cím nélkül.¹⁰

A *Kártigám* szövegváltozatait May István tanulmányában részletesen bemutatta, ezért jelen tanulmány csak a dallamokkal foglalkozik, a regényben való megjelenésük sorrendjét követve.⁸

Ím Egek Látjátok szívemnek habjait

A dal jelenlegi ismereteink szerint hét kéziratban található meg, ezek közül Tóth István: *Áriák és dallok verseikkel* (1832–1843), Tóth István: *Kótáskönyv* (1831), illetve Almási Sámuel: *Magyar dalnok* (1834-től) című kéziratok tartalmazzák dallammal együtt.⁹

Almási Sámuel kéziratában a dal a *Magyar Orpheusban* is megjelent eredetitől tagolásától eltekintve csak két hangban tér el: a *míveljek* szó utolsó hangján mi helyett ré hangot, utána pedig szó hang helyett fá hangot találunk. Ezek másolási hibából fakadhatnak (4–5. kép). Több érdekességet tartogat Tóth István variánsa (6. kép). Bár a felső szólamban lévő dal mindenben egyezik az eredetivel, csak a tagolás eltérő az ismétlődőjelek használata miatt, a dallamot egyszerű

8 MAY, „Mészáros Ignác dalbetéteiről”, 439–440.

9 Uo., 439. May még hatot nevezett meg, nála Almási Sámuel gyűjteménye nem szerepel. Ezek az alábbiak: Tóth István: *Kótáskönyv* (1831) Kolozsvár, EK Ms 1668. Mf. MTAK A 2/II.; Tóth István: *Áriák és dallok verseikkel* (1832–1843) MTAK RUI 8r. 63; Almási Sámuel: *Magyar dalnok* (1834) MTAK Ms 10.002

10 Tóth István: *Kótáskönyv* (1831), 127.

Ím e - gek lát já - tok szi - vem nek hab - ja - it Mu -
 tat - ja most u - gyan sze - ren - cse ja - va - it; De jaj! mely i - gen fé - lek Nem
 tudom mit mi - vel - jek Ta - lán csak pro - bál - ni szi - vem a - kar - já - tok?

4. kép: Bartalus István: *Magyar Orpheus* (1869), 9.

Ím e - gek lát já - tok szi - vem nek hab - ja - it. Mij - nek je - nek mi - nek u - gyan sze -
 ren - cse je - nek. De - jaj! mely i - gen fé - lek Nem: tudom: mit: mi - vel: jek: Ta - lán: csak: pro - bál - ni: szi - vem: a - kar - já - tok?

5. kép: Almási Sámuel: *Magyar dalnok* (1834), 68b.

Sziv próba.

N° 45.
 Föld. 55: 6

Andante

Ím e - gek lát játok szívemnek habjait: De jaj mely
 Mutasja most ugyan szeretése javait Nem tudom
 igen jelek: Talán csak próbálni szívem akarjátok?
 mit mivel jek?

6. kép: Tóth István: *Áriák és dallok verseikkel* (1832–1843), 26.

Ne kételkedj szavaimban

Tíz kéziratban található meg a *Ne kételkedj szavaimban*, ezek közül csak négyben: Tóth István két kéziratában, a *Novák-melodiáriumban*, illetve Almási Sámuel *Magyar dalnok* című kézírataiban található meg kottával együtt.¹¹

Aria.

Ne ké - tel - kedj
 fia - va - im - ban, Ne
 ke - mén - kedj hi -
 ved - hez; Nincs ál -
 nok - ság mon - dá -
 sim - ban, szi - vem ha - jol
 szi - ved - hez; At -
 tól jut a' szi - le - les.

Ki - ben csak az egy i -
 gaz - ság, La - kik, 's ki vánt
 al - lan - dó - ság, 's hi - té -
 re gond - vi - se - les,
 's hi - té - re gond - vi -
 se - les.

7-8. kép: Kártigám, 2. kiadás (1780), 206...

Ne ké - tel - kedj sza - va - im - ban, Ne ke - mén - kedj
 hi - ved - hez, Nincs ál - nok - ság mon - dá - sim - ban szi - vem ha - jol
 szi - ved - hez. At - tól fut a szi - le - les Ki - hen csak az
 egy i - gaz - ság la - kik s ki - vánt al - lan - dó - ság,
 s hi - té - re gond - vi - se - les s hi - té - re gond - vi - se - les.

9. kép: Bartalus István: *Magyar Orpheus* (1869), 10.

¹¹ A szöveges változatokról: MAY, „Mészáros Ignác dalbetétjeiről”, 440. Maynál a kéziratok száma nyolc, Almási gyűjteményét nem számítva. Tóth István: *Kötéskönyv* (1831); Tóth István: *Áriák és dallok verseikkel* (1832–1843); Almási Sámuel: *Magyar dalnok* (1834).

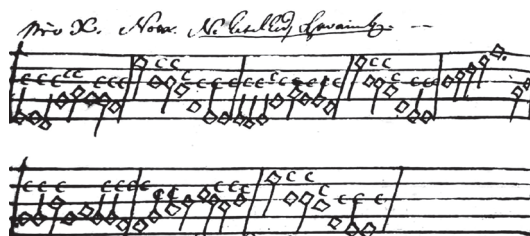
10. kép: Almási Sámuel: *Magyar dalmok* (1834), 69b.

11. kép: Tóth István: *Áriák és dalok verseikkel* (1832–1843), 112.

Tóth és Almási lejegyzései csak apró változásokban térnek el egymástól. Almási Sámuel G-dúrban, Tóth István az eredetinek megfelelő Esz-dúrban írta le a maga változatát (10–11. kép). Ezen kívül Tóthnál az *állandóság* szónál a dallam ti-ről érkezik a lá-hangra, majd szó-fá-fá-mi következik, Almásinál ennek a szó-nak dallama lá-szó-mi-fá-mi. A következő ütemben Tóth a *vi-se* szótagokra a lá és fá hang közé egy szó díszítőhangot helyez, míg Almásinál ez a díszítőhang csak a következő ütemben, a záró hangnál található, ahol a záró ré hangra érkezik egy mi díszítőhang közbeiktatásával. Az *állandóság* szó esetében Tóth Istváné, míg a *viselés* szó esetében Almásié felel meg az eredetinek. Tóth István ebben az esetben is ismétlődőjelet használt, ennél a dalnál viszont nála sem találunk sem kíséretet, sem megnevezést. Mivel a négy *Kártigám*-dal közül csak ez az egy áll itt kíséret nélkül, amelyik nem szerepel az egy évvel korábbi *Kótáskönyv*ben, feltételezhető, hogy a kíséretet eleve a *Kótáskönyv* számára készítette, az *Áriák és dalok* írásakor már nem foglalkozott velük. Bár Almási Sámuel kézirata is

nagyobbrészt kísérettel ellátott dalokat tartalmaz, az általa lejegyzett *Kártigám*-dalok esetében ez nem igaz.¹²

A legkorábbi sárospataki változat a dallam jelentős egyszerűsödését mutatja, részben a melodiáris kottairás miatt. Egy egyszerű mellékszólamot azonban itt is találunk:

12. kép: Novák Lajos-melodiárium (1791–1792)

Tenger búknak közepette

Legtöbb variánssal a *Tenger búknak közepette* kezdetű dal rendelkezik. Összesen tizenöt kéziratban található meg, ebből öt kottás: *Tóth Mihály-melodiárium*, Almási Sámuel: *Magyar dalnok*, Tóth István: *Áriák és dallok verseikkel*, Tóth István: *Kótáskönyv*, valamint a *Nagykaposi melodiárium*.¹³ (A kottákat lásd a következő lapokon.)

Almási Sámuel és Tóth István dallamlejegyzése alig tér el egymástól. Almási G-dúrban, míg Tóth István az eredetivel egyező módon Esz-dúrban írta le a darabot. (14–15. kép) A két lejegyzés között legfőbb eltérést itt is a kíséret adja, mellyel Tóth István ellátta a darabot, a dallamot a legfelső sor tartalmazza. Ebben ő a *közepette* szó első két szótagjára a harmadik ütemben hajlítást tesz, így nála a dallam szó-fá-ré-mi-ré, míg Almási Sámuelnél az eredetivel egyező módon a dallam szó-fá-mi-ré, ugyanígy az ismétléskor a *törj* szó esetében. Ezek az eltérések másolási hibából fakadhatnak. Ugyanezt a lejegyzést találjuk Tóth István *Áriák és dallok verseikkel* című kéziratának 23. lapján, *Hív szerelem* címmel, csak az ismétlődő dallamsorokat teljes kiírás helyett ismétlőjelekkel látta el.

12 Pl.: a *Ne kételkedj...* után következő *Nem úgy van már, mint volt rég* kezdetű dal is kísérettel szerepel; Almási: *Magyar dalnok* (1834), 69b.

13 MAY, „Mészáros Ignác dalbetétjeiről”, 439. May tízet említ, nála Almási Sámuel gyűjteményén kívül még nem szerepel Tóth István *kótáskönyve* (1831), a *Nagykaposi melodiárium*, *Tóth Mihály melodiáriuma*, valamint a csak szövegesek közül *Gyarmati József énekeskönyve*. Vö. Tóth Mihály: *Melodiárium* (1814–1826) Szatmárnémeti, Szatmár Megyei Könyvtár MS 108.s; *Nagykaposi melodiárium* (1809–1848) Sp. Kt. 1316. Mf: MTAK A 1638/II. és A 3282/I.; *Gyarmati József énekeskönyve* (1802–1805) Sp. Kt. 1890. Mf: MTAK A 3298/VII.

Aria. I.

Ten-ger búk-nak
ke-gyet - len fors
kö-ze - pet - te;
törj bár mi - re;
mi - hex fog - jak e -
lesz sze - rel - mem még -
pett is szív, Melly ki -
hív:
nok - ra szü - let - tem!
En nyo - mo - rúlt! Pu - ba bo -
rúlt! Nem de ün - tig
szen - ved - tem?

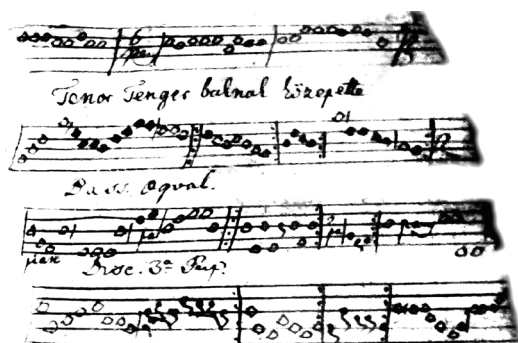
13-14. kép: Kártigám, 2. kiadás (1780), 262-263.

Ten-ger búknak köze pet te mi hex fogjak e pett kegyet len fors törj bár mire lesh sze rel mem
még is szív. Melly ki nok ra szü let tem En nyomo rúlt! Pu - ba borúlt; Nem de unig szenvedtem szív

15. kép: Tóth István Kótáskönyve (1831), 127.

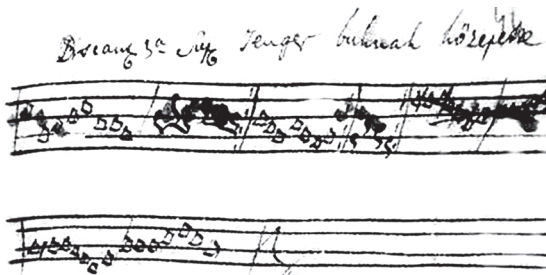
16. kép: Almási Sámuel: *Magyar dalnok* (1834), 72b

Több érdekességet tartogat Tóth Mihály *Melodiáriuma*, mely a sárospataki kolégiumhoz köthető, valamint a *Nagykaposi melodiárium*, mely szintén Sárospatakról vehette eredetét.¹⁴ Szövegi változatot mind a négy *Kártigám*-dalhoz tartalmaz valamely Sárospatakhöz köthető kézirat, de jelenlegi ismeretink szerint ez az egy, amihez több kóruszólam fennmaradt, mégpedig a *Nagykaposi melodiáriumban* (17. kép).¹⁵

17. kép: Szólamok a *Nagykaposi melodiáriumban* (1809–1848), 95.

¹⁴ STOLL Béla, összeáll., *A magyar kéziratos énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája (1542–1840)*, 2. bőv. kiad. (Budapest: Balassi Kiadó, 2002), 501.

¹⁵ MAY, „Mészáros Ignác dalbetéjeiről”, 439–440.

18. kép: A discant szólama a *Tóth Mihály-melodiáriumban* (1814–1826), 44.

Tóth Mihály *Melodiáriuma* csak a discant szólamot őrzi, ám ez a szólama egy hangot leszámítva teljesen megegyezik a *Nagykaposi melodiárium* discant szólamával. Ha a *Nagykaposi melodiárium* dallamait összevetjük az eredetivel, a dallam, még ha stilizált formában is, a tenor szólamban rajzolódik ki. Bár az egyszerűsítés igen jelentős, az indítás hármashangzat jellege, a sor végi kvint záródás, az első sor ismétlése, a kvintre ereszkedő szekvencia menet a második sor első felében, majd a fölfele induló és visszatérő motívum megmaradtak. Legnagyobb a változtatás az utolsó sorban, ahol a *Nagykaposi melodiárium* tenor szólama az először felfelé induló, majd visszatérő motívumot egyszerű hangismétléssel, majd kvintről ereszkedő skálamenettel helyettesíti. A dallam tenor szólamba helyezése egyezik azzal, amit a korabeli sárospataki kollégiumban használt kórusharmonizálási módról tudunk.¹⁶

A nagykaposi szólamanyag azért is értékes számunkra, mert a sárospataki ún. „elnöki melodiáriumok”, vagyis a kollégium énekkarának teljes partitúrákat őrző kóruskönyvei nem tartalmazzák a *Kártigám* dalait. Ennek oka feltehetően az, hogy a 2. kiadás megjelenésének idejéből ezek a kóruskönyvek egyelőre felfedezetlenül lappanganak valahol.¹⁷

Nemcsak a sárospataki kórusváltozat megőrzése miatt érdekes a *Nagykaposi melodiárium*. A *Tenger búknak közepette* szerepel még benne a 124. oldalon, immár *ad notam* jelzésként, mutatva, hogy ez a dallam is elszakadt eredeti funkciójától és versezetétől. A hozzá tartozó szöveg:

Áldassál mi fő Felségünk hogy ez helybe helyezted
ezen hív lelki tanítót köreinkbe vezérletted.

16 ORBÁN József, *A Sárospataki énekkar története* (Sárospatak, k. n., 1882), 47.

17 Az 1782–1817 közötti időszakból hiányoznak a sárospataki elnöki melodiáriumok. Uo., 29. A sárospataki énekkar kijelölt tagjai kötelesek voltak az új műveket kóruspartitúraszerűen feljegyezni minden évben az elnöki melodiáriumba. Egy-egy sárospataki elnöki melodiárium több év anyagát tartalmazza, de az egyes naptári évek új oldalon, az új év feltüntetésével kezdődnek. Így a hiány szembetűnően megállapítható.

Adunk azért hálákat jó Istenünk, jó Felségünk,
Néked buzgó szívünkből, néked buzgó szívünkből.

Mint az Izrael fiai várva várták minden nap
Az mannat, mennyei kenyért, úgy mi téged, hogy légy pap,
miközöttünk mindaddig, míg testedet, egy lelkedet
Isten emel egekig, Isten emel egekig

Nincs szebb vígság

Legkevesebb kéziratos változattal a *Nincs szebb vígság* kezdetű dal rendelkezik, melynek szövege is csak a második kiadványban jelent meg először.

Aria. I.

Nincs szebb vígság, mint egy
mál ré - ret - ni;
Bis gon - do - kat így le -
het ne - vet - ni,
Oh! A - mor! te tün -
der fű - kra - id,

ba - rád - sa - got:
Te vagy ked - vünk -
nek kút Jor - rá - sa,
Lá - jult el - mink -
nek vi - di - lá - sa,
übor - nál gyen - gő - bek
rab - fű - ja - id,

Szi - ve - ket ha - fi -
tó nyi - la - id,
Molly ked - ves fer - té - s -
fel é - bresz - nek?
Te kí - tód egy - be e'
nagy vi - lá - got,
Ol - táj fű - vek - ben hív

A - rany - nál ked - ve - se -
bek zár bé - kő - id;
Ból - dög! ka fjo - ros
é - m - lő - z - tők - nek
Lett fog - lyá bo - kros
tő - rő - tők - nek

Ar - zól - ti ked - vé -
re nap - ja - it.

X 3

Kottával mindössze Tóth Istvánnál fordul elő. A *Kótáskönyvében* szereplő változat felső szólama mindössze két helyen tér el az eredetitől. A *nyilaid* szó Tóth Istvánnál ré', míg az eredetiben dó' hangról indul, illetve a *zárbéköid* utolsó előtti szótagján negyed dó' hang helyett hajlítással rögtön a ti hangra lép. Tóth István *Áriák...* kéziratában a letét ugyanaz, mint a *Kótáskönyvben*, mindössze címmel látja el ott a dalt: *Ámor szikái* (értsd: szikályi, azaz ragadósága).¹⁸

Enek

Nem sok kedvű vagyok mint egy mélyt felel ni, De a gondok csak így lehet nevetni, Oh! let mor te tünődér.
 Jai kái id, sáivé ket hafi tó nyilaid melly kedves sár tós jél eb rokonok. Se kötöl egybe e
 nagy vi lá gor, Oltaff sáivékbem hár ba rát tji got, Se vagy kedvünknek hit for rá fu,
 De i jute el ménének vi du lá sa, De bor nál gyöngébbek rab sáij ja id, stny nál kedvősebbek zár
 bé köid, Boldog ki szonstóm lóte tőknek lát fogja botar tó rő - tőknek, sttölti kedvé re napjait..

Áttekintve a fennmaradt kéziratokat, látható, hogy a nyomtatott kiadások nagy száma nem kedvez a variálódásnak, a kéziratokban megmaradt dallamok a sárospataki változatot leszámítva kevéssé térnek el az eredetitől. Ennek ellenére még egy ilyen, többszöri kiadásban elterjedt anyag esetében sem nélkülözhetjük a kéziratok tanulságait. Mutatják a térbeli elterjedtséget, megőriznek korabeli kíséretet, helyi változatot, illetve egyes dallamok eredeti funkciótól eltérő használatát.¹⁹

18 Tóth István: *Áriák és dalok verseikkel* (1832–1843), 26.

19 A sorozatszerkesztő a jövőben szintén szeretne foglalkozni a *Kártigám*-dalok közköltészeti hatásával, így az eddig nem regisztrált kottás változatokkal is. Szerepük kulcsfontosságú volt a magyar érzékeny dalstílus kialakításában mind poétikai, mind dallamtörténeti szempontból. (Szerk. megj.)